

Prusové - pruština - Prusko stěhování jména, zánik jazyka, zmizení lidí i země

Tomáš Hoskovec

Konečná podoba příspěvku, jehož první znění vyšlo ve sborníku Petra Zimy „Komunita a komunikace“ (str. 103-130, vydal Institut základů vzdělanosti University Karlovy v Praze 1999). Prosinec 2001

Prusko jako problém

Prusko... O jaké zemi to mluvíme? Sám jazykový úzus se jejím názvu brání. Kdo řekne „Prusko“ v Česku i v Evropě konce XX. století, říká si o protiotázku, leckdy s pohoršlivým tónem: „Myslíte Východní Prusko? bývalé Prusko? prušácké Prusko?“ V tomto pojednání myslíme Pruskem Prusko a sledujeme proměny země i lidí, kteří onomu pojmu sloužili za denotát.

Přirozeně se tak otevírá i otázka, zda nějací lidé onomu pojmu za denotát sloužit chtěli či chtějí. Nelze přehlédnout, že od Pruska je odvozeno nemálo slov hanlivých, a to jaksi přijatelně, či „salonfähig“ hanlivých. Tak české slovo *prušák* je při vši své neuctivosti spisovné a společensky přípustné, ono jen „věcně“ označuje nositele jistého souhrnu nepříjemných skutečností, kterým se prostě říká *prušáctví*. Zato slovo *Rusák*, tvaroslovné dvojče předchozího, je sprostá nadávka vykázaná ze spisovného jazyka i společenského života; výrazu *rusáctví*, kterému rozumíme a který je ve slovotvorné potenci jazyka přítomen, se vůbec neodvážíme použít, natolik páchne primitivním nacionalismem. Přípustné nadávání pruským jménem není zvláštností češtiny: francouzština zná *à la prussienne* coby elegantní vyjádření pro duchamornou, strojově přesnou činnost. Od Pruska mají jméno i vysmívání slezští *Prajzáci/prajzáci*, což je zároveň jistý mikroetnos i jistý sociologický, či lépe kolektivně-psychologický typ. A stojí za zmínku, že když se nedávno ustavovaly nové spolkové země nově sjednoceného Německa a pro ně vymýšlely názvy, kraj kolem Berlína, kdysi rovněž hlavního města Pruského království, odmítl jmenovat se jakkoliv po Prusku. V tomto ohledu je Prusko mezi evropskými zeměpisnými jmény sociolingvisticky výjimečné.

Sledujeme proměny pruské totožnosti. Přijmeme zásadu, že u každého „upřesňujícího“, rozuměj zužujícího a omezujícího přívlastku se budeme ptát, co zároveň zakrývá, co je z druhé strany, než jakou vymezuje. „Východní“ Prusko vyvolá tedy otázku po Prusku jinde položeném, pravděpodobně, i když ne nutně „Západním“, zatímco „bývalé“ Prusko vyvolá otázku po Prusku současném, či alespoň po tom, co se z něho stalo...

Zde je na místě zastavit se u dalšího pozorování. Pozorování nikoliv o jménu Pruska, nýbrž o jazyce, nástroji, kterým zkoumání onoho jména provádíme. Netýká se ani tak soudobé češtiny, jako spíš kulturní evropštiny. Až do konce 80. let znamenal přívlastek „bývalý“, že denotát jím rozvíjeného jména už není či neplatí: osoba označovaná jako bývalá manželka už není manželkou. Nyní ten přívlastek cestou homonymie (a zároveň antonymie) nabývá nového významu: označuje, že mluvčí nechce brát na vědomí nové skutečnosti, že to, co již není či neplatí, pro něho stále ještě je a platí. Kdo má ve svém pojmovém světě aktuálně přítomný „bývalý Sovětský svaz“, nemusí se obtěžovat s vědomostí, že je nějaké Estonsko a nějaká Moldávie, neřku-li pak, že I.P. 1998 jsou tyto dvě země politicky a hospodářsky nesouměřitelné. Pro koho se válčilo v „bývalé Jugoslávii“, mohl si představovat surovou rvačku mezi

kluky, kteří jsou tak nějak všichni stejně vinni, a byl účinně imunizován vůči vědomí, že třeba v letech 1992-1995 byla Bosna a Hercegovina svrchovaný a mezinárodně uznávaný stát s legitimní vládou a že byla obětí agrese rozpoutané Srbskem. Tento převrat v sémantice slova „bývalý“ je jazykovým evropeismem. Překvapuje, s jakou lehkostí pronikl do češtiny, překvapuje, s jakou lehkomyšlností hovoří čeští politici, úředníci i novináři o občanech bývalé Jugoslávie či bývalého Sovětského svazu, jako by takové občanství existovalo, a překvapuje, že nikoho z takto hovořících Čechů nenapadne, jak by asi sám nesl, kdyby byl označen za občana bývalého Československa a činěn implicitně odpovědným třeba za vládnutí Vladimíra Mečiara. Už jen pro trapnou homonymii onoho adjektiva a pro nemravnou hloupost, kterou sebou nese, odmítám hovořit o Prusku „bývalém“: zajímá nás zde, co kdy Pruskem bylo.

Bude účelné zavést dvojí názvosloví: Prusko a Prusy. První výraz označuje stát, který se mohl všelijak zvětšovat, zmenšovat, ba stěhovat, takže postihuje něco proměnného, zatímco druhý označuje „národní území“, výchozí prostor, na němž a z něhož prvotní či zárodečný stát vznikl. Příkladem může být dvojice Uhry (území Panonské nížiny, kterou v X. století dobyli a osídlili Uhři-Mad'ari, překryvše starší vrstvu obyvatelstva slovanského) a Uhersko, stát, království, které Uhři vytvořili nejprve v Uhrách, ale ke kterému připadly i další země, což nám umožňuje říci, že Sedmihradsko či Chorvatsko patřily Uhersku (totiž ke koruně Svatostěpánské), aniž ležely v Uhrách.

Je vůbec zapotřebí takové opatrnosti k názvu země v úvaze, jež se zabývá pruštinou, jistým vymřelým baltským jazykem? Nestačí prostě uvést, že kdysi mocný stát Prusko se náhodou jmenoval po baltských Prusech, kteří s ním celkem neměli moc společného a časem v něm zcela zanikli, podobně jako se slavné Řecko pro zbytek Evropy jmenuje podle naprosto bezvýznamného kmene οἱ Γραικοί ze severozápadní Hellady? Soudíme, že název země je důležitý a že porozumění vnitřním poměrům státu Pruska, státu velmi proměnlivého, je přímo klíčové k tomu, abychom pochopili, za jakých podmínek žil a z jakých příčin mohl zaniknout původní jazyk baltského kmene (nebo snad baltských kmenů?) Prusů. Je přitom málo pravděpodobné, že by významný a sebevědomý stát sám sebe pojmenoval podle bezvýznamné, okrajové složky obyvatelstva.

Ostatně i výše zmíněná etymologie slov Řek a Řecko, pocházející již z antiky, je dosti pochybná a zřejmě účelově vytvořená, aby se nějak zdůvodnilo zcela běžné, leč naprosto nemotivované vlastní jméno: jak Římané, tak i samotní Řekové používali názvu *Graeci* či οἱ Γραικοί pro všechny Hellény a o údajném kmeni Graiků nepodali kromě oné etymologie žádných jiných zpráv, což je u národů s tak velkou historiografickou a geografickou tradicí krajně podezřelé.

Musíme si proto nejprve ujasnit, co to jsou „baltské kmeny“ a kdo mezi nimi mohli být Prusové. Musíme posoudit, v jakém postavení skutečně žili baltští Prusové ve státě Prusko, který si sice na nich a proti nim vybojovali Němci, ve kterém se ale Němci bez Prusů neobešli. Vymřela pruština tím, že její nositelé, baltští Prusové, sami vymřeli, nebo tím, že ji pouze opustili, že jí přestali mluvit? Pokud baltští Prusové nevymřeli, kam se poděli? Proč se Němci z Prus začali pokládat za Prusy? Vymírání pruštiny v Prusích je o to zvláštnější, že tam zároveň žil a vzkvétal jiný baltský jazyk, litevština, která v pruském státě dosáhla mnohem většího rozvoje a mnohem vyššího postavení než v samotném státě litevském. Nevytlačila pruštinu spíše ona než němčina? A nezankla pruština zároveň z nějaké vnitřní jazykové příčiny?

A kdy a jak zaniklo samotné Prusko, historický zakladatel moderního německého státu? Co po něm zbylo? Existují pokusy obnovit starý pruský jazyk i staré pruské náboženství.

Lze nad nimi mávnout rukou jako nad pomíjivou novoromantickou obdobou neméně pomíjivé postmodernistické keltománie. Na části území historických Prus však do dnešních dnů přetrvává politický problém, který je tak velký, že si jej svět raději ani nepřipouští ze strachu, aby jej nemusel řešit: ten územní zbytek Pruska, který Rusko nazývá Kalinigradskou oblastí, není *de iure* součástí nynějšího Ruska, byť se soudobé státy tváří, že ano. Z hlediska mezinárodního práva onen kout Evropy, jádro baltských Prus i německého Pruska, nepatří nyní vůbec nikomu...

Jde o to, že když si v Postupimi vítězné mocnosti dělily území poraženého Německa, kus Východního Pruska zůstal nerozdělen. Jistá jeho část, s městy jako Elbing a Marienburg (dnes Elbląg a Malbork), byla s konečnou platností dána Polsku, stejně jako byly Polsku s konečnou platností dány Pomořansko a Slezsko,¹ druhá část, kolem města Královec, nikomu předána nebyla (nárokovala si ji Litva, leč ta byla na konci války znovu obsazena Sovětským svazem). Královecká část Východního Pruska se stala kamenem „Postupimské nedohody“, která nakonec stanovila pouze to, že ona oblast bude dočasně svěřena Sovětskému svazu do konečného rozhodnutí na mírové konferenci. K žádné mírové konferenci však již nedošlo a dlouhodobý „dočasný správce“ Sovětský svaz přestal r. 1991 existovat.² Podle následnického principu by se správa oné oblasti měla rozdělit na ideální části tádžickou, moldavskou, ukrajinskou, etc. A hlavně by měla konečně přijít konečná dohoda (stejně jako v případě japonských jižních Kuril).

Prusko tedy nezmizelo. Evropě a světu zůstává jako problém. Problém povahy jistě ne lingvistické, ale takový, že je třeba o něm vědět (tím spíš, že zničený Královec je podmínován odpalovacími zařízeními, z nichž je to raketou středního doletu stejně daleko do Kyjeva i do Bonnu, do Paříže jako do Londýna, na Kavkaz či na Island tolik co do Španělska). Z hlediska jazyka a komunikace se nicméně vtírá potměšilá poznámka, že pokud bychom chtěli, tedy pokud by se Evropa a svět odvážily tento záměrně nejmenovaný a záměrně bezejmenný problém pojmenovat, nejvhodnější výraz by zněl „problém bývalého Pruska“: co kdysi bylo, zde stále ještě straší...³

Země

Zemi, kde se zrodilo Prusko, tedy Prusy, vymežíme na fyzikální mapě Evropy od západu na (severo)východ pravým břehem nejspodnějšího toku a ústí Visly a levým břehem nejspodnějšího toku a ústí Němenu. Tyto dvě mohutné řeky tvoří jasné přírodní hranice a zároveň odjakživa sloužily jako dopravní cesty. Z jihu vydělíme Prusy pásem Mazovské jezerní plošiny, bažinatého, těžko prostupného a v minulosti řídce osídleného kraje, jenž nicméně představuje hranici širokou a nejasnou; z východu pak litevskou řekou Šešupė, levobřežním přítokem

¹ Když se r. 1991 připravovalo sjednocení Německa, bylo toto předání Německem výslovně potvrzeno.

² Raději neotvíráme historickou otázku, co přinesla královeckému kraji „dočasná“ sovětská správa: původní obyvatelstvo bylo dílem vyvezeno, dílem vyvražděno, všechny místní názvy přejmenovány, kulturní památky záměrně zničeny (královecký hrad dal r. 1967 osobně vyhodit do vzduchu Alexej Kosygin), uvolněný prostor osídlen sovětským člověkem a proměněn v jednu obrovskou vojensko-námořně-raketovou základnu. Tak vznikla uprostřed Evropy Калининградская область.

³ Blíže k tomu ve sborníku Bakaniéně (1996) „Postupim a Královecký kraj“.

Němenu, jež vytyčuje hranici sice jasnou, zato však neklade lidskému osídlování výraznou překážku.

Obě řeky, Němen a Šešupė, posloužily za jara národů ke geografickému vymezení nikoliv Pruska coby státu, nýbrž „životního prostoru“ dvou národů, které se v Prusích coby zemi po staletí střetávaly: Němců a Litevců. Hoffmann von Fallersleben ve své *Lied der Deutschen* z r. 1841 vytyčuje Německo, které se má teprve sjednotit ze své hanebné roztržštěnosti (*Deutschland, Deutschland über alles...*; ještě zbývá sedm let do Frankfurtského sněmu), *von der Maas bis an die Memel* ‘od Mosely k Němenu’; litevský romantický básník Maironis vydává r. 1905 sbírku básní, v níž politicky nijak neexistující Litvu (tu stihl stejný osud jako Polsko, nám Čechům více známé) vymezuje litevskou krajinou, přírodou, řečí a písní. Výmluvné jsou verše *Kur bėga Šešupė, kur Nemunas teka, Tai mūsų tėvynė, graži Lietuva* ‘kde běží Šešupė, kudy Němen teče, Tam naše otčina, Litva překrásná’.

Ze severu a severozápadu ohraničuje Prusy Baltské moře, které ve starých dobách neznamenalo konec světa, nýbrž právě naopak celý kraj světa otevíralo.

Nížinný reliéf Prus vymodelovala poslední doba ledová nejmladšího pleistocénu. Obě velké řeky, Němen a Visla, se po jejím skončení, tedy na počátku holocénu, rozlily ve svých původních deltách a vytvořily velká přímořská jezera, oddělená od vlastního Baltu dlouhými úzkými kosami z pohyblivých písčných dun (ony kosy vyznačují původní čaru pobřeží). Vznikly tak zálivy Kurský (na Němenu) a Viselský (nedejme se splést, že nyní Visla teče jinam: na starých mapách se Visla rozdvouje, ústíc tak z obou stran své kosy; starý tok dokládá i její „rameno“ Nogat, jež se dosud vlévá do zálivu). Poklidné vodní plochy obou zálivů jsou příhodné pro rybolov i přistávání lodí.

Kraj je velmi vodnatý a protéká jím mnoho krátkých řek. Nejdelsí a nejmocnější z nich (187 km), tekoucí téměř po rovnoběžce z východu na západ a vlévající se do Viselského zálivu, se jmenuje německy *Pregel*, litevsky *Prieglius*, polsky *Pregola*. Polské podobě odpovídá i starší česká varianta *Pregola*; nevidím důvod používat ruského názvu *Pergolja* (Перголя), který se objevuje v českých slovnících a mapách 2. pol. XX. stol.

Ani v této čistě zeměpisné kapitole nezůstaneme ušetřeni jazykové nedůvěry a obezřetnosti. Jakým jazykem máme onu zemi popisovat? Prusy se ve svých politických dějinách vymezují vůči třem národům: německému, polskému a litevskému. Místopisec Prus může tedy u mnoha vlastních jmen vybírat mezi národními variantami německou, polskou a litevskou, jakož i nadnárodní variantou latinskou. Z každé z nich lze vyjít pro případné počest'ování v případech, kdy česká varianta není k dispozici. V této práci zásadně nepoužívám variant rusko-sovětských, vytvořených po roce 1945. Když křižáci roku 1255 dobyli pruskou pevnost *Tvangstė* a založili na jejím místě vlastní hrad a město, pojmenovali je na počest českého krále Přemysla Otakara II. *Královcem*, totiž *Königsbergem*, nikoliv *Kalininogradem*; když v roce 1807 podepisovali francouzský císař Napoleon a ruský car Alexandr I. mír, činili tak v pruském městě *Tilsit* (tamější litevské obyvatelstvo říkalo *Tilžė*), nikoliv v *Sovetsku*.

Za geografický (a jak se později ukáže, i za hospodářsko-politický a kulturní) střed Prus lze označit kraj s latinským názvem *Sambia* (něm. *Semland*, lit. *Semba*). Rozkládá se na poloostrově oddělujícím Viselskou a Kurskou kosu, což mu otevírá přístup jak do obou zálivů, tak do volného moře, a na pevnině mezi pravým břehem Pregoly (protékající hlavním městem *Královcem*, lat. *Mons Regius*, *Regimontium*, něm. *Königsberg*, pol. *Królewiec*, lit. *Karaliaučius*) a levým břehem Deimeny (v jejímž ústí leží přístav *Labiava*, něm. *Labiaw*, lit. *Labguva*).

Jméno

Prusy i Prusko se jmenují po Prusech. Tento název je doložen v cizích (německých, slovanských, ba i arabských pramenech) od IX. a X. stol. po Kristu. Vztahuje se jednoznačně k obyvatelům výše vymezených Prus, leč koho tam přesně označoval, není jasné. Historická věda může toliko shledat, že přinejmenším od IX. stol. žil v Prusích mimo jiné jistý kmen zvaný Prusové. Adam z Brém, severoněmecký kronikář XI. stol. píše, že poloostrov Sembu *inhabitant Sembi vel Pruzzi* 'obývají Sembové neboli Prusové', což znamená ztotožnění dvou kmenových jmen; Bruno z Querfurtu, životopisec svatého Vojtěcha, píše v témže XI. stol., že český misionář *venit in Sambiam terram Prusciae* 'přišel do země Semba v Prusích', což vyjadřuje inkluzi: Prusy jsou nadřazeny Sembě; první rýmovaná německá Livonská kronika ze XIII. stol. vypočítává, že proti křižákům stáli v jedné řadě Sembové, Prusové, Varmové a Notangové, z čehož vyplývá, že Prusové byli na úrovni Sembů a od nich odlišní.

Z německých dokumentů a kronik víme, že kraj spravovaný řádem německých rytířů sestával ze třinácti dílčích zemí. Ve většině jejich názvů můžeme tušit jména původních kmenů (včetně výše zmíněných Sembů, Varmů, Notangů), žádná z nich se ale nejmenuje po námi hledaném kmeni Prusů.

Historické bádání, opírající se o interpretaci starých textů, vede k následujícímu závěru: **Na počátku 2. křesťanského tisíciletí žilo v Prusích několik domácích kmenů. Bud' jeden z nich, nebo jistý jejich svaz se jmenoval Prusové a podle něho - z důvodů, které nám unikají - byl celý kraj svými sousedy i dobyvateli nazván Prusy, a stát v něm vydobytý a vybudovaný Pruskem.**

Filologie a srovnávací jazykozpyt vymezují Prusy jako nositele nyní již vymřelého pruského jazyka, doloženého několika (velmi málo) písemnými památkami (v zásadě pouze třemi texty ze XVI. stol.). Jazyk oněch památek je příbuzný dosud živým jazykům litevskému a lotyšskému, které jsou ostatně rovněž doloženy teprve od XVI. stol. **Litevština, lotyština a pruština jsou v jazykovědné taxonomii spojeny do jediné větve baltských jazyků**, kterážto větev vyrůstá vedle větví slovanské, germánské, italské, keltské, řecké, arménské, indo-iránské a několika dalších ze společného kmene indoevropského.

Vedle indoevropského samostatně roste mnoho dalších jazykových kmenů, mezi nimi též ugrofinský. U Baltského moře se z ugrofinských jazyků vyskytují finský, estonský a lívský. Po Lívech, nositelích lívského jazyka, kteří obývali pobřeží Rižského zálivu, se jmenuje historické Livonsko. Podle oficiálních statistik mluví dnes lívsky na 400 osob. Lívové mají v Lotyšsku status chráněné menšiny.

Pruské jazykové památky slovo 'Prusy' ani 'Prus' neznají. První dvě, dvojjazyčné německo-pruské katechismy z r. 1545, uvádějí slova *prusky*, *pruský* stejně jako *Prusy* výlučně na německém titulním listě [*Catechismus jn preußnischer sprach vnd da gegen das deüdsche*] a v německé předmluvě [výmluvný příklad: *jnn vndeüdscher P[r]eußnischer sprach*]. Pouze v titulu posledního dochovaného textu, německo-pruského vydání Malého katechismu dr. Martina Luthera (1561), nalézáme vedle prvního, čistě německého titulního listu ještě druhý titulní list, německo-pruský, který obsahuje adverbium *prūsiskai* 'prusky' [*Mixkai bhe Prūfiskai* 'Deutsch vnd Preußisch'] a adjektivum *prūsiskan* 'pruskou' (A.SG.FEM) [*en Prūfiskan tautan* 'im Land zu Preussen', 'v pruské zemi'], což jsou překlady německých odkazů k zemi a k obyvatelům, kteří nerozumějí německy.

Musíme uzavřít, že **Prusové jsou v Prusku XVI. století prostě Neněmci**, tak jako v Livonsku se až do století XVIII, ba XIX domácím obyvatelstvu lotyšského, lívského i estonského jazyka říkalo shodně *Undeutsche*. Prusové coby koncept jazykový představují vymezení vnější, a je vcelku jedno, zda je tak zvenčí vymezili jazykovědci XIX. stol. nebo němečtí panovníci stol. XVI. Nic nás na základě jazykových památek neopravňuje předpokládat, že ti, kdo byli zvaní Prusové, měli navzájem společného něco víc než osud porobeného obyvatelstva.

Nevíme, jak si říkali sami Prusové, at' už jako jeden kmen mezi jinými či větší kmenová federace (za tichého předpokladu, že vůbec nějaký vlastní název měli). Pokud jsme napsali, že podle cizích (nepruských) pramenů žili Prusové v Prusích přinejmenším od IX. stol., musíme dodat, že tam pod tímto názvem nemohli žít dříve, či přesněji, že je pod tímto názvem nemohli znát jejich nejbližší slovanští sousedé, kteří kolem nich jistě žili již od poloviny 1. tisíciletí. Pruský výraz pro Prusy, jak jej dokládají deriváty *prūsiskai* a *prūsiskan*, obsahuje v kořeni dlouhé *ū*. U slov, která jsou baltským a slovanským jazykům společná, odpovídá vždy dlouhému *ū* baltskému tvrdé *y* (ы) slovanské, cf. lot. *būt* & čes. *být*; lit. *sūn-us* & stsl. *syn-ъ*, prus. *dumis* [*dūm-is*], lit. *dūm-as* & rus. дым, č. *dým*. Dlouhé *ū* přejímané z cizích slov interpretovali Slované jako *y* (ы) ještě v VIII. stol., cf. stněm. *tūnaz* 'ohrada z kůlů' & čes. *týn*, pol. *tyń*, rus. тын. Kdyby v té době Slované od svých sousedů slyšeli slovní kmen *prūs-*, byli by říkali **prys-*, což žádný slovanský jazyk nemá. Slované, od VI. stol. bezprostřední sousedé Prusů, proto mohli slova *Prus* a *Prusy* poznat, až když si znovu vytvořili hlásku *u*, tedy od IX. stol. dále.

Zřejmě nejstarším slovanským dokladem jména Prusů (Проуси) je volyňsko-haličský díl Ipatijova letopisu, tedy text XIII. stol. přepsaný ve stol. XIV až XV.

Toto vše posiluje podezření, že **jméno Prus je označení vnější**, se kterým se označování nemuseli ztotožňovat, ba o kterém - alespoň z počátku - vůbec ani nemuseli vědět.

Z doby před IX. stoletím, kdy tzv. Geograf bavorský poprvé uvádí slovo *Bruzi*, žádný doklad výrazu *Prusové/Prusy* nemáme. Zato od Tacita (I. stol. po Kr.) přes Cassiodora (VI. stol.) až po Eginhardovu *Vita Karoli Magni* (po r. 830) a po předmluvu anglosaského krále Alfréda k jeho vlastnímu (značně autorskému) staroaglickému překladu Orosiových *Historiae adversus paganos* (pořízenému mezi lety 887-901) nalézáme ve spojení s obyvateli Prus, baltského pobřeží mezi Vislou a Němenem, výraz *Aesti* (*Hesti*, *Aisti*).

Podle oněch *Aestů* se jmenují dnešní Estonci, kterým tak ale jejich sousedé nikdy neříkali: Vikingové znali Estonsko jako *Wirland*, Jindřich Lotyš, autor latinské *Chronicon Livonicum* ze XIII. stol., říká Estonsku *Vironia* a Finové své estonské bratry dodnes nazývají *virolaiset*.

Jazyk

Nemáme kmen, s nímž bychom mohli nositele doloženého pruského jazyka jednoznačně ztotožnit. Je ale možné pojmut pruštinu jako jazyk nadkmenový. Takový krok je zcela legitimní a za vzor nám může sloužit chápání staré řečtiny: ve vztahu k dochovaným (a rozluštěným) antickým jazykovým památkám lze řečtinu pokládat buď za „kmenový jazyk“ - a skutečně pod názvem „řečtina“ se učí a obecně rozumí klasická attická V. a IV. stol. př. Kr. -, nebo za „nadkmenový nadjazyk“, totiž soubor strukturně velmi blízkých a navzájem „celkem“ srozumitelných jazyků, tak jak je dokládají písemné památky od krétskomykénského lineárního

písma B po začátek Byzantské říše (což už samo představuje obrovské rozpětí dvou tisíc let). Rozumíme-li jazykem úplný a uzavřený systém vyjadřovacích prostředků, pak „nadjazyk“ označuje systém systémů. I to je oprávněný předmět jazykovědného zkoumání, přičemž důležitá je právě systémovost nad jazyky-systémy, čili jednotná a soustavná korespondence mezi útvary různých jazyků. Vzájemná srozumitelnost různých jazyků takového nadsystému coby společná zkušenost jejich příslušných mluvčích však na nadsystémových korespondencích přímo nezávisí a vychází mnohem spíše ze vzájemného styku, vzájemné znalosti a kulturní blízkosti.

Pro antické Řeky platilo, že Boiót'ané, Fókové, Argejci, Mílét'ané, obyvatelé starověké Marseille i starověkých Syrakús věděli, že jsou všichni společně Řekové, sdíleli jeden náboženský panteon, ctili jednoho kulturního sjednotitele, Homéra, a cítili se jasně odlišní od druhých, od barbarů. Teprve Byzantská říše přinesla novou, křesťanskou totožnost: její obyvatelé se, což se možná málo zdůrazňuje, vymezili jako „Římané“.

Počtem jazykových památek se pruština s řečtinou ani v nejmenším nemůže srovnávat. Ale dvojí pojetí staré řečtiny, kmenové a nadkmenové, je velmi inspirativní. I staré Prusko mělo svou „vzorovou“ pruštinu (jako staré Řecko mělo klasickou attičtinu), a sice jazyk poloostrova Semba. Předmluva k Prvnímu a Druhému pruskému katechismu shodně píše ...*jnn vndeũdscher P[r]eũßnischer sprach wie die vff Samland sonderlich am rechten preũßnischen orth vnd strich gebreũchlich* '...v neněmeckém pruském jazyce, jak se užívá obzvlášť v Sembě, což je ten pravý pruský kraj, ta pravá pruská země'. Nadkmenové pojetí pak dokládají jiné pasáže v předmluvách obou Katechismů, v zásadě shodných, kde se na jedné straně upozorňuje na krajové rozdíly v jazyce neněmeckého pruského obyvatelstva a na druhé straně zdůrazňuje, že vydanému katechismu přesto všichni porozumějí, takže i Súduvové, od Sembů výrazně odlišní, ...*wissen sich doch jn diese preũßnische sprach: wie sie alhie jm Catechismo gedruckt ist: auch wol zuschicken vnd vernemen alle wort* '...se přece jen dovedou tomuto pruskému jazyku, jak je zde v katechismu vytištěn, přizpůsobit a rozumí všem slovům'.

Jak vůbec vypadají pruské jazykové památky? Je jich všeho všudy pět, dva soupisy slov a tři texty (odhlížíme od asi deseti zlomků, některých ne zcela jasných, jakož i od místních jmen, neboť takto atomizovaný jazykový materiál osvětlujeme z dochovaných textů a vokabulářů, nikoliv naopak). Jsou to:⁴

- ELBINGSKÝ VOKABULÁŘ (nalezený v pruském městě *Elbing*, nyní polsky *Elbląg*), rukopisný německo-pruský slovníček, který se dochoval v konvolutu několika zákoníků („Codex Neumannianus“). Celý kodex vznikl na přelomu XIV./XV. stol., vokabulář byl do něho přepsán ze starší předlohy, takže jeho jazykový materiál pochází ze stol. XIV. Jde o soupis 802 dvojic podstatných jmen bez jakéhokoliv průvodního slova (pouze s poznámkou, kdo že slovníček přepsal). Vokabulář je logicky uspořádán podle tematických okruhů a mohl sloužit pro dohadování se stranami při soudním projednávání;
- GRUNAUŮV SLOVNÍČEK, pasáž z Pruské kroniky mnicha Simona Grunaua, napsané německy v letech 1517-1526. Autor uvádí, že v Prusích se mluví německy, polsky, litevsky a prusky. Vzájemnou nesrozumitelnost pruštiny a němčiny dokládá na stovce příkladů. Ty jsou vesměs jednoslovné, zřídka víceslovné [*Ein roter apffell*], obsahují i slovesa [*kom her*] a něco hospodských peprností [*hurenkindt*]. Grunauův originál se nedochoval, zato máme několik

⁴ Všechny tyto památky vydal souhrnně Vytautas Mažiulis, a to r. 1966 jako facsimile a r. 1981 v transkripci (s dodatky). Starší vydání oněch památek poskytuje „Summa Pruthenica“ Reinholda Trautmanna (1910).

opisů (včetně překladu do latiny) a v nich několik uspořádání: německo-pruské, prusko-německé, prusko-latinské;

- PRVNÍ a DRUHÝ PRUSKÝ KATECHISMUS. Oba byly vtištěny r. 1545 v Královci coby evangelizační příručky pro luteránské pastory, kteří stáli před úkolem vysvětlovat základy víry neněmeckému obyvatelstvu Prus. Oba se obsahově naprosto shodují, uvádějíce zrcadlově německy a prusky Desatero, Vyznání víry, Otčenáš a liturgické formule ke křtu a ke svatému přijímání. Jazykové rozdíly, odhlédneme-li od proměnlivého grafického záznamu, spočívají v několika terminologických změnách. Druhé vydání především napravuje nepříjemnou chybu vydání prvního, kde je verš *Zukomme dein Reich* 'přijď' království Tvé' přeložen do pruštiny ve smyslu *reich* 'bohatý'. Máme tak dvakrát šest stran v podstatě totožného pruského textu;

- TŘETÍ PRUSKÝ KATECHISMUS, zvaný též ENCHIRIDION. Jde o zrcadlově německo-pruské vydání Malého katechismu Martina Luthera vtištěné v Královci r. 1561. Představuje poslední a vůbec největší dochovaný pruský text (na 54 stranách). Pořídil jej Abel Will, farář v Pobeten na poloostrově Semba.

Celé jazykovědné prusozalectví tedy stojí na velmi chatrné materiálové základně. Elbingský vokabulář je ostatním památkám časově značně vzdálen. Soupisy slov pramálo vypovídají o systému jazyka. Ucelené texty jsou překlady do pruštiny, které pořizovali Němci pruštiny neznalí nebo jen částečně znalí, opírajíce se o pruské tlumočníky (ti jim též tlumočili při bohoslužbách).⁵

Za daného stavu pokládám za nejbezpečnější a z jazykovědného hlediska jedinou možnou cestu **definovat pruštinu jako jazyk pruských památek XVI. stol.** (tedy bez Elbingského vokabuláře!).⁶ Onen jazyk sloužil jako *koiné* pro tu složku neněmeckého obyvatelstva Prus, která se nemohla ztotožnit se státotvorným národem žádného sousedního státu, která tedy nebyla v tehdejší smyslu „národnostní menšinou“. V německých, totiž Němci ovládaných Prusích žily přitom výrazné národnostní menšiny dvě, polská a litevská.

Skeptičnost, s níž k pruštině přistupujeme, se projeví též v tom, jak pruštinu zapojíme do vývojové řady baltských i indoevropských jazyků. Připomeňme nejdříve, co jsme uvedli již na počátku této kapitoly, že jazykem rozumíme úplný a uzavřený systém vyjadřovacích prostředků. Při takovém pojetí je zvláštním jazykem jak kodifikovaný jazyk národní, tak libovolný jeho, třeba i nekodifikovaný dialekt. V období středověku (jehož časové vymezení je v Evropě proměnlivé a jenž v jihovýchodním cípu Baltského moře trvá až do 1. třetiny XVI. stol.) budeme **dialektem** označovat jazyk (systém) s platností kmenovou, **národním jazykem** pak nadkmenový jazyk státotvorného národa (národ definujeme ve středověku státem). Mezi-
stupněm je **koiné**, která má platnost širší než kmenovou (přičemž žádný kmen jí mluvit nemusí), leč nedosahuje platnosti národní (třeba i z toho důvodu, že k příslušnému jazyku národ neexistuje). Pruština ve smyslu výše definovaném je koiné: nemáme ani jednoznačně vymezený kmen Prusů ani pruský národ, které by měly pruštinu za svůj dialekt či národní jazyk. Že přitom onen jazyk měl v Prusích platnost nadkmenovou, je výslovně řečeno v předmluvách ke všem památkám, jimiž je definován.

⁵ Je dochován dopis z r. 1554, ve kterém Abel Will prosí v Královci o přimluvu, aby jeho tlumočník [Tolke] nebyl povoláván do roboty, neboť bez jeho pomoci nemůže dokončit překlad katechismu.

⁶ Časový rozdíl 200 let může sehrát obrovskou roli. Čeština XIV. století se od češtiny století XVI liší zcela zásadně.

K definici pruštiny coby jazyka jistého malinkého souboru památek je třeba dodat ještě následující: můžeme se důvodně domnívat, že **víc pruských textů** se nikoliv nedochovalo, ale **vůbec nevzniklo**. Zdá se totiž, že po počátečních pokusech, konaných ve druhé třetině XVI. stol., se státní správa v Prusích rozhodla nahradit pruskou koiné litevštinou, jazykem sice odlišným, leč dostatečně blízkým. Pruský stát sledoval jediný cíl: nikoliv kulturně povznést pruské Neněmce, nýbrž zvěstovat neněmeckým Prusům nové státní náboženství, luteránské, v jazyce jim srozumitelném. Protože se nenašlo dost Prusů schopných účinně evangelizovat v pruské koiné,⁷ rozhodl se stát využít duchovních litevských a evangelizovat Prusy litevsky, což mělo tu výhodu, že se tak mohlo dít zároveň s evangelizací pruských Litevců.⁸

Odhlédneme-li od místních jmen, především názvů vodních toků, pak nejstarší svědectví o jistém baltském jazyku přináší Elbingský vokabulář (EV) ze XIV. stol., jež zde do pruštiny nezahrnujeme. EV je stopou jazyka, který měl spíše platnost koiné než dialektu (pochází z právního kodexu velkého města, v němž sídlil soud s širokou územní působností). Představuje jazykovou stopu velmi výraznou, leč o soustavě dotyčného jazyka téměř nic nevyovídá, neboť neodkrývá ani syntaktické ani paradigmatické vztahy.

Přesto, ba možná právě proto je EV oblíbeným pramenem indoevropsky pojaté prutenistiky. Především se zdůrazňuje, že dokládá „původní“ indoevropský tvar tematického neutra se zakončením na *-m*. Zastavme se u tohoto tvrzení. Zakončení na *-m* vykazuje řecké *véo-v*, latinské *nouu-m*, jakož i staroindické *nava-m*, nikoliv však litevské *naūja* ani slovanské *novo* (srov. čes. příslovce *na-novo*, rus. nestažené *ново-е*). Tradiční výklad, pokládající zakončení na *-m* za obecně indoevropské, tvrdí, že baltské a slovanské jazyky je „později ztratily“, leč pruský EV je „ještě uchovává“. S oblibou se to dokládá slovem *Affaran* ‘See’ (EV 60), jež z pruštiny XVI. stol. doloženo není. Oproti slovanskému *jezero-∅* (bez zakončení) i lit. *ežera-s* (zakončeno na *-s*) je nosovka v *assara-n* vskutku nápadná. Co však onen tvar dokazuje? Především upozorníme, že výraz *Affaran* bezprostředně sousedí se stejně zakončeným výrazem *Wundan* ‘Wasser’ (EV 59), který se nicméně za tematické neutrum s nosovým zakončením nepokládá. (Protože slovanský protějšek je femininum bez takového zakončení?) Výraz pro vodu se - na rozdíl od výrazu pro jezero - vícekrát vyskytuje i ve vlastní pruštině XVI. stol. a vyznačuje se velkou tvarovou proměnlivostí: *wund-s*, *wund-a*, *wund-an*, *wund-ans* (sjednocuji zde zápis kořene). U vědomí nepřekonatelné torsovitosti pruštiny navrhuji následující konsistentní výklad všech čtyř doložených tvarů: 1) od kořenného kmene *wund-* je odvozeno jednak tematické neutrum *wund-a-∅* (bez nosového zakončení), jednak maskulinum *wund-s* (se zakončením sykavkovým a ztrátou tematického vokálu); 2) od kmene *wund-an-*, rozšířeného sufixem *-an-*, je odvozeno neutrum s nulovou koncovkou *wund-an-∅* a maskulinum *wund-an-s*. V tomto pojetí je ovšem možné pokládat *assaran* rovněž za neutrum s příponou v kmeni a nulovou koncovkou, tedy *assar-an-∅*, a takovému kmeni dokonce plně odpovídá řecké *Ἀχέρων/Ἀχέρ-οντ-*. Obávám se, že nalézá-li jazykovědec v EV „původní“ indoevropské tematické neutrum s nosovým zakončením, nalézá je spíše proto, že je tam a priori chce

⁷ Třetí pruský katechismus začíná osobní předmluvou pruského vévody Albrechta Staršího, což je dosti mimořádné. Vévoda vyzývá své duchovní pastýře, at’ mezi pruským obyvatelstvem vyhledávají nadané děti a jejich rodiče přesvědčují, aby je poslali do škol a dali na duchovní dráhu. Chudým rodičům dokonce nabízí vévoda pro jejich děti stipendia.

⁸ Nešlo o první zvěstování křesťanství, nýbrž o pokus naplnit životem křesťanské struktury, které v zemi již existovaly. V tomto smyslu opakuje evangelizace Prusů v litevštině v XVI. stol. spíše evangelizaci Moravanů v makedonštině (IX. stol.) než Poláků v češtině (X. stol.).

vidět (aniž si připustí myšlenku, že pokud se jistý tvar v jistém jazyce nevyskytuje, může tomu být nejen proto, že zanikl, ale i proto, že vůbec nevznikl).⁹

Při daném rozsahu a kvalitě pruských jazykových památek je třeba si přiznat, že **celkový jazykový systém pruštiny neznáme a nepoznáme**. Existující rekonstrukce pruského jazyka jsou nutně konstrukcemi,¹⁰ vesměs extrapolovanými z litevštiny, neboť pruské jazykové památky neumožňují sestavovat paradigmatata, leč pouze neúplné synopse izolovaných tvarů (jazyk EV neumožňuje ani to).

Tema Prusů a pruštiny se od konce XIX. stol. vyznačuje přitažlivostí, jaká zdaleka přesahuje filologický zájem a jež není prosta romantického zabarvení. Bylo by záslužnou prací literárněvědnou prostudovat vývoj izotopie Prusů v literatuře litevské, polské a německé. Bylo by neméně záslužnou prací sociologickou prostudovat programy „pruských bratrstev“, jež se v 2. pol. XX. stol. snaží vytvořit pruský mikroetnos s patřičným národním vědomím a kulturním sebevědomím. O to důležitější je udržet si zároveň střízlivý pohled filologický; nepřistupovat k pruštině jako ke konzervě indoevropštiny a brát ji především jako pokus o evangelizační koiné v Prusích XVI. stol. Další filologickou prací je třeba zaměřit hlavně na obsahové prozkoumání dobových památek, jedno již jakého jazyka.¹¹

Prusové jako Baltové

Prusové, at' již jako kmen, nebo spíše společenství kmenů, patří ke kmenům baltským. V právě napsané větě je slovo „kmen“ homonymní: první dva výskyty označují entitu historickou (jde o hierarchicky uspořádanou společnost, která ví, že patří k sobě, a tuto sounáležitost vyjadřuje kultovně, totiž kulturně a nábožensky, později i politicky), třetí výskyt označuje společnost hovořící jistými jazyky. „Jazyk“ coby úplný a uzavřený systém vyjadřovacích prostředků je zde pojem základní, „kmen“ pouze pomocný; jazyk nemůže existovat bez nositele, společenství, které by jím mluvilo. Baltské jazyky jsou uvnitř většího celku jazyků indoevropských vymezeny soustavou izoglos, rozlišujících rysů, které jsou jim společné a které je od ostatních indoevropských oddělují. Mezi indoevropskými jazyky má rodina baltských jazyků bližší vztah k rodině jazyků slovanských a germánských: existuje soubor izoglos, jimiž se tyto tři rodiny oddělují od ostatních indoevropských rodin (jako je rodina indo-iránská, řecká, arménská, keltská, nyní zastoupená hlavně irštinou, či italská, známá především latinou).

Balto-germano-slovanské izoglosy představují ve slovní zásobě třeba specifické výrazy pro pojmy 'tisíc' (lit. *tūkstantis*, staroslov. *tesęšti*, gótsky *þūsundi*) nebo 'stříbro' (lit. *sidabras*,

⁹ Než začneme hledat morfologické starožitnosti, musíme si ujasnit, jak rozumíme významu kýžených morfů, jejich distribuci a paradigmatickému postavení. Ve vztahu k pruskému materiálu v balto-slovanských a indoevropských souvislostech předkládá bližší rozbor Hoskovec (1999: 3.1.3; 2002: 8.4).

¹⁰ Krajní případ představuje rekonstruované vydání Prvního pruského katechismu v „autentické“ pruštině, očištěné od „nepruských“ prvků zanesených do původního tisku doslovným překládáním z němčiny (např. od ukazovacího zájmena v postavení gramatického členu). Připravili je Mikelis Klusis a Bonifacas Stundžia (1995).

¹¹ Co třeba znamená, že kniha začíná vévodskou předmlouvou, v době, kdy bylo naopak obvyklé, že v předmluvě se autor vzletnými slovy obrací na vévodu a jemu své dílo pokorně věnuje?

rusky *северно*, gótsky *silbur*), ve slovtvorbě sufix *-isk-ō-* (něm. *Preuß-e* → *preuß-isch*, čes. *Prus* → *prus-sk-ý* > *pruský*, *Prus-sk-o* > *Prusko*, lit. *prūs-as* > *prūs-išk-as*), ve tvarosloví nosový prvek v koncovce D.PL (čes. *tě-m vlků-m*, lit. *tie-m-s vilka-m-s*, něm. *de-n Wölfe-n*) a mnohé další. Jiné izoglosy uvnitř této trojice naopak sdružují jazyky baltské a germánské proti slovanským, baltské a slovanské proti germánským, slovanské a germánské proti baltským, takže tyto tři rodiny zůstávají navzájem jasně odlišeny.

Označit nějaký historicky (tedy písemně) nebo archeologicky (totiž památkami hmotné kultury) doložený kmen za baltský znamená vypovědět o jeho jazyku, což z hmotných nálezů vidět není a z písemných ne nutně (zvláště jde-li o zprávu cizího cestovatele).¹²

Přes uvedené potíže dospívá propojení archeologického, historického a jazykovědného bádání k obecně uznávanému obrazu o kmenovém rozložení v jihovýchodním cípu Baltského moře v prvním tisíciletí křesťanského letopočtu: u pobřeží žijí (jazykově vymezení) Baltové, kteří na severu (přes moře) a na západě (přes Vislu, avšak pouze v první polovině tisíciletí) sousedí a komunikují s (rovněž jazykově vymezenými) Germány, na západě (ve druhé polovině tisíciletí), jihu a východě se Slovany (vymezenými opět jazykově) a na severu (po pevnině) s Ugrofiny (příslušníky jazykově vymezeného kmenového společenství odlišného od Indoevropanů, k nimž Baltové, Germáni i Slované patří).

Historické zprávy dokládají, že Baltové dodávali jantar říši Římské i později Ostrogótské, archeologické nálezy svědčí o čilém námořním styku se Skandinávií,¹³ jazykové zkoumání vypovídá, že baltské osídlení sahalo původně hluboko na východ do nyní ruského a běloruského území, kam teprve později přišli Slované,¹⁴ i že teprve od Baltů přejali sousední Ugrofinové (Finové, Estonci) základní výrazy usedlého zemědělství, tedy slova jako 'setba', 'brázda', 'seno' a mnoho dalších.¹⁵

Nás však především zajímá, co tato zjištění vypovídají o nehmotném světě Baltů. Tvořili kulturní či kultovní jednotu? Cítili svou sounáležitost a byla tato sounáležitost něčím navenek vyjádřena? (Připomeňme si, co jsme psali o světě řeckém: byl jazykově rozdrobený, leč spojený vědomím jednoty, kterou „ideologicky“ ztělesňovaly, ba přímo vytvářely Homérovovy eposy.)

Je nanejvýše pravděpodobné že Baltové jak XI., tak XVI. stol. byli jazykově rozdrobeni: v usedlých kulturách bez písemnictví se jazyk velice rychle rozpadá na nářečí. A Baltové ve svých končinách sídlili opravdu dlouho (o nářečně rozdrobeném stavu v Prusích ostatně píše již předmluva Prvního i Druhého pruského katechismu). V historických zprávách nalezneme vedle toho značně protikladné charakteristiky jednotlivých baltských kmenů.

V námi sledovaném jihovýchodním cípu Baltského moře žila dvě kmenová uskupení provozující mořeplavbu: Prusové (Sembové) na jižním břehu a Kuršové (po nich se jmenuje historické

¹² Jak třeba interpretovat zprávu římského historika Tacita z r. 98 po Kr., že Aestové, tedy obyvatelé Prus, jsou zvyky a oblečením blízcí obyvatelům dnešního jižního Švédska (jazykově Germánům), jazykem však mají blíže k obyvatelům Británie (hovořícím keltsky)?

¹³ Nejnovější interpretaci nálezů přináší Vladas Žulkus (1995a,b).

¹⁴ Tamější názvy řek nelze vysvětlit z jazyků slovanských a naopak lze z jazyků baltských, jak soustavně rozebírají Toporov & Trubačov (1962).

¹⁵ První tuto záležitost zkoumal Vilhelm Thomsen (1890), bohatý výčet takových slov uvádí Zigmars Zinkevičius (1984: 166-183).

Kuronské vévodství, nyní součást Lotyšska) na východním. Kuršové měli pověst obávaných pirátů, jimž se každý vyhne, kdežto Prusy (Semby) popisuje Adam z Brém, kronikář hamburského arcibiskupství z XI. stol., jako lidumily, kteří, ztroskotá-li loď, vyplouvají na moře zachraňovat tonoucí.¹⁶

O duchovním a náboženském světě Baltů máme dokladů poměrně dost (zatímco k předkřesťanským Slovanům žalostně málo). Potíž je v interpretaci: dobové zprávy jsou tendenční a plné nepochopení (psali křesťané o pohanských modloslužebnících), archeologické nálezy vypovídají málo (máme hroby, obětiště a tzv. „mytologické kameny“, které snad značily kalendář, leč žádné stopy chrámů). Důležitým pramenem jsou legendy ve starých kronikách a folklor: lidová píseň (neobyčejně bohatá), zvyky a symbolika ve hmotné kultuře uchovaly nesmírně mnoho z předkřesťanského baltského světa, jenž ostatně na venkově žil v plodném synkretismu s křesťanstvím v podstatě až do XX. stol.¹⁷

Kulturní a kultovní blízkost představuje důležitý předpoklad k politickému sjednocení Baltů. Nakolik byl tento předpoklad splněn, nemůžeme za daného stavu bádání rozhodnout.¹⁸ Jistého politického sjednocení Baltů dosáhli počátkem XIII. stol. Litevci, původně jeden z mnoha baltských kmenů. S nimi se později ztotožnily kmeny jiné, vytvořivše státotvorný národ litevský. K litevskému sjednocení došlo v boji proti německým rytířským řádům, společnému nepříteli všech Baltů. Pro nás je podstatné, že oni Baltové jsou vymezeni jazykově, tehdy bylo zásadní, že nábožensky.

Připomeňme zde alespoň z doby litevského krále Mindauga velká vítězství baltských koalic u Saulė r. 1236, kde padl i řádový velmistr, nebo u jezera Durbė r. 1260, jejichž význam odpovídá významu vítězství, jakého nad týmiž křižáky dosáhl r. 1242 na zamrzlém estonském jezeře Peipus, ruský Čudském, novgorodský kníže Alexandr Něvský.

Za pokus o národní sjednocení baltských kmenů v Prusích nutno pokládat velké pruské povstání (1260-1274), které probíhalo v době, kdy čerstvě sjednocený litevský stát sváděl těžké vnitřní boje o udržení jednoty. Litevci v boji s křižáky uspěli, Prusové nikoliv; úsilí obou koalic se z řady „objektivních“ příčin nepodařilo spojit. Pro baltské kmeny v Prusích, porobené německými rytíři, představovali Litevci úspěšný vzor. Mnohé baltské kmeny, které v Prusku, tedy na území Řádu německých rytířů, žily v blízkosti Litevského velkoknížectví, se mohly začít s Litevci ztotožňovat (ze slovanských kronik máme zprávy o baltských Jotvingích, původně samostatném kmeni, který s Litevci časem splynul).

Jotvingům byli blízcí (ba možná s nimi přímo totožní) Súduvové, kmen či kmenový svaz při jihovýchodním okraji Prus. Když r. 1283 křižáci jejich zemi dobyli, část Súduvů (kronika praví, že tisíc šest set) pokřtili a přesídlili do Semby, část jich utekla za nedaleké litevské hranice a tam se usídlila; vlastní Súduvu křižáci vyplnili a vyliidnili. Od XIII. stol. žili tedy

¹⁶ Toto místo přejímá i holštýnský kněz Helmhold (XII. stol.), autor *Slovanské kroniky* (Cronica Slavorum). V jímavých podrobnostech líčí Helmhold Prusy jako národ od přírody ctnostný a v mnohém je klade křesťanům za vzor, nesmírně lituje, že přitom sveřepě odmítají křesťanství.

¹⁷ Klasické pozitivistické zpracování v duchu XIX. stol. nabízí Wilhelm Mannhardt (posmrtně 1931), strukturalistickou interpretaci Algirdas-Julien Greimas (1979, 1985), soudobé shrnutí bádání a nové vydání pramenů připravoval Norbertas Vėlius (1995, 1996, 1997), jehož práci přerušila předčasná smrt v r. 1996.

¹⁸ Existuje interpretace vykládající souhrn baltských kmenů jako jeden kulturní svět s tripartitou dumezi-lovských funkcí: Prusové coby nositelé síly duchovní, Litevci coby bojovníci a mnohočetní předchůdci Lotyšů (Kuršové, Sėlové, Latové, Žemgalové) coby zemědělci-živitelé.

Súduvové rozdělení, jedni v Prusích, druzí na Litvě. Na Litvě splynuli s Jotvingy a Dainavci (a to do té míry, že nevíme, zda ona tři jména označují tři etnika nebo jedno) a jejich kraj dostal jméno Dainava. V Prusích na Sembě měli Súduvové zvláštní postavení (jakožto osobní panovníkovi nevolníci byli monopolními sběrači jantaru), až do XVI. stol. si tam udrželi svůj baltský jazyk, a i když ten pak ve stol. XVII opustili ve prospěch němčiny, svou súduvskou národnost si uchovali dál, představující tzv. „Súduvský roh“, něm. *Sudauischer Winkel Semby*. Nyní si připomeňme, že Semba - i se svým Súduvským rohem - sloužila v XVI. stol. za vzor „čisté pruštiny“, do níž byly překládány pastorační příručky. Nevíme a nemůžeme zjistit, nakolik jsou v pruštině XVI. stol. zastoupeny „původní“ sembština z jedné strany a „přistěhovalá“ súduvština z druhé, víme ale, že to byl jazyk srozumitelný Sembům i Súduvům, jak shodně zdůrazňují předmluvy obou pruských Katechismů. Víme dále, že súduvsko-jotvinská vlastní a místní jména doložená v historických pramenech z Litvy (jiné památky súduvsko-jotvinského jazyka nejsou) se hláskově shodují s pruštinou (nápadná je v nich např. dvojhhláska *ei* na místě litevské *ie*, cf. *leipō* vs. *liepō* > *liepa* ‘lípa’, jak to známe z pruštiny,). Jazykověhistorická propletenost dosáhne vrcholu, když si uvědomíme, že nikoliv hlavní město Vilnius se svým okolím, ale právě dainavský kraj - i s přilehlou částí Prus, kde se v XIX. stol. též hovořilo litevsky - se stal nářečním základem novodobé spisovné litevštiny. Co jsou tedy vůči sobě v dialektální kontinuitě jazykových systémů „spisovná“ pruština (záhy opuštěný pokus o normativní koiné) a spisovná litevština (úspěšně dobudovaný společný a nadregionálně spojující národní jazyk)?¹⁹

Výše uvedené okolnosti politické jsou velmi důležité pro porozumění osudu pruského jazyka. Teprve v podmínkách, kdy kmeny, představující soubor samostatných, byť sobě blízkých dílčích jazyků, vytvářejí politický národ, je možné, aby se zrodil jeden jazyk národní. Litevský národní jazyk vznikl jako nadkmenová koiné v jistém užším kontinuu baltských jazyků, kam patřily i jazyky v Prusích. Kdyby se ve XIII. stol. podařilo spojit úspěch litevského odboje s úspěchem odboje pruského, byl by vznikl poněkud odlišný politický národ s možná poněkud odlišným nadkmenovým národním jazykem, ale šlo by zřejmě o jazyk jeden, byť i dialektálně rozmanitý, nikoliv o nadkmenovou pruštinu zvlášť vedle nadkmenové litevštiny.

Poučné jsou v tomto ohledu osudy baltského jazyka žemaitského. V onom klíčovém XIII. století, kdy se ve válce s křižáky utvářely baltské národy, vznikl v prostoru dnešní severozápadní Litvy (a z části i jihozápadního Lotyšska) jistý kmenový svaz, zvaný žemaitský (česká historiografie používá pro Žemaitsko většinou polského názvu Žmud’). Žemaitický (žmud’ský) svaz existoval vedle kmenového svazu litevského a vedl značně samostatnou „zahraniční politiku“: Žemait’ané bojovali jak spolu s Litevci proti křižákům, tak proti Litevcům o hegemonii nad ostatními Balty. Přestože se nakonec Žemaitsko stalo úředním knížectvím v rámci velkoknížectví Litevského, uchovalo si značné národní sebevědomí i jazykovou a kulturní samostatnost, které ostatně trvají dodnes. Neexistuje jednotný žemaitský jazyk, nýbrž soubor žemaitských nářečí. Tato nářečí mají rozhodně blíže ke spisovné lotyštině, jež vznikla na sousedním nářečním základě, než ke spisovné litevštině (přímé vzájemné porozumění je velmi obtížné), leč vzhledem k historické i politické skutečnosti se počítají za krajová nářečí národního jazyka litevského. (Národnostní boj a rozpad nicméně Litvě nehrozí, protože žemaitská sebevědomělost staví na vědomí, že oni jsou těmi historicky nejpravějšími a nejvěrnějšími Balty-Litevci.) Ve XIII. stol. se žemaitský kmenový svaz velmi podobá kmenovému svazu pruskému.

¹⁹ Adalbert Bezenberger (1882, 1888) prohlašoval, že spisovná litevština by se měla nazývat spisovnou jotviništinou. Stav bádání o súduvském jazyce shrnuje Antanas Salys (LE XXIX: 119-125 ≡ 1995: 112-127).*

Ve spojení s Litevci se Žemait'ané křižákům ubránili a v lůně Litevského velkoknížectví si coby Baltové udrželi politickou samostatnost, spoluvytvářejíce litevský stát. Prusové rovněž usilovali o politickou samostatnost, rovněž ve spojení s Litevci, leč začlenit se do litevského státu (nežku-li vytvořit stát vlastní) se jim nepodařilo, a tak se coby Baltové rozvíjet nemohli. O tom, jak daleko pokročilo sjednocování Baltů v litevském státě a ztotožnění etnických Baltů s politickými Litevci, názorně vypovídá stav z poloviny XIV. stol., kdy si litevský velkokníže Algirdas činil nárok na „všechny Litevci obývané země“, čímž rozuměl území od Mazovských jezer přes Sembu a Kuronsko až po ústí Daugavy v Rižském zálivu, tedy sjednocení všech baltských kmenů od pruských po lotyšské.²⁰

Několikrát jsme již sáhli po paralele mezi Balty a Řeky. Starověké Řecko bylo mnohem dřív kulturní jednotou, než se stalo jednotou jazykovou. Jazykové jednoty dosáhlo v důsledku sjednocení politického, přičemž nutno zdůraznit, že politicky se Řekové nikoliv sjednotili, nýbrž byli sjednoceni: sjednocení zvenčí, Neřecky, „barbary“, a to ve dvou krocích, od Makedonců a od Římanů.²¹ I Baltové se politicky sjednotili, a to ve státě litevském. Sjednotili se sice pod vnějším tlakem, leč vlastními silami. I do Prus dosáhlo baltské jazykové sjednocování, a to tak, že místní pruskou koiné překryla sousední koiné litevská.

Oprostíme-li se od tradičního nutkání hledat v litevštině a pruštině zakonservovanou „původní“ indoevropštinu, můžeme na vývoji litevského národního jazyka dobře doložit, že takový vyhlášený „archaismus“, za jaký platí třeba atematická konjugace, je tvaroslovnou inovací, jež se v XVI. stol. teprve formuje (a plného rozkvětu dosahuje ve stol. XVII a XVIII), a hlavně že tuto inovaci spolu s mnoha dalšími (kmenotvornou střídou, ba i svébytnou obdobou Benvenistových kmenotvorných sufixů a rozšíření) jazykový systém litevštiny intelektualizuje pro potřeby slovtvorby. Těchto lingvistických záležitostí se dotýkám v dvoudílné práci (1999 & 2002) a soustavně o nich pojednávám v dosud nepublikovaném rukopise.

K národnímu i jazykovému sjednocení Baltů nakonec došlo odděleně v podmínkách několika různých států: Litvy, kterou vytvořili Baltové sami, a Kuronska, Livonska a Pruska, které vytvořili Němci jako státy sice nad baltským obyvatelstvem, leč Baltům cizí. Je do značné míry dílem historicko-demografických náhod, že kuronští a livonští Baltové nezanikli a vytvořili (poměrně pozdě) národ lotyšský. Rozsah a zaměření této práce nám zde neumožňují sledovat lotyšskou cestu vytvoření národa v podmínkách krajně nepříznivých. V poslední kapitole se zato podíváme na vnější **dějiny nikoliv zániku, ale nevytvoření národa pruského.**

²⁰ Velkokníže Algirdas vládl v rozmezí let 1345-1377, měl postupně dvě křesťanské manželky, ale sám na jejich víru nepřestoupil. Jako evropský panovník byl tak významný, že římský císař Karel IV. s ním zahájil rozsáhlá vyjednávání, aby ho oficiálně pokřtil, a začlenil tak Litvu, kterou hodlal povýšit na království, do křesťanské Evropy. Jednání vedl přímo na Litvě v l. 1358-1359 Arnošt z Pardubic, arcibiskup pražský a císařův kancléř. Algirdas si tehdy kladl tři podmínky: získat pro Litvu „litevské“, tedy etnicky baltské země, vystěhovat Německý řád do ruských stepí, aby tam bojoval s Tatary, a mít volnou ruku při obsazování Rusi. Na tak rozsáhlé podmínky ovšem císař nepřistoupil, takže z nabídky sešlo.

²¹ Vývoj řečtiny je vývojem z různosti k jednotě, což je přesně opačný průběh, než s jakým indoevropská srovnávací jazykověda pracuje, ba než o jakém vůbec uvažuje. Obvykle se tvrdí, že řecká jazyková rozmanitost vznikla v důsledku rozpadu jediného řeckého prajazyka, leč nejstarší doložené období je obdobím výrazné různosti řeckých jazyků, jednotná prařečtina je pouze hypotetickou konstrukcí. K tomu, abychom porozuměli sjednocujícímu vývoji řeckých jazyků, takovou konstrukci nepotřebujeme.

Prusové v Evropě křesťanských států

V podstatě až do počátku XIII. stol. byly Prusy územně i politicky samostatné. S ostatní Evropou udržovaly námořní i pozemské obchodní styky (důležitým zbožím byl jantar), byly cílem výprav jak loupežných (nejmňe Dánů), tak evangelizačních (český svatý Vojtěch, německý svatý Bruno z Querfurtu). Přitom však Prusy do Evropy nepatřily, neboť nepřijaly křesťanství a nevytvořily stát na feudální způsob. Ve XIII. stol. ona křesťansky a feudálně organizovaná Evropa vtrhla do Prus plnou (a ničivou) silou.

Strůjcem a vůdcem tohoto vpádu byla Svatá říše římská, kterou ustanovil (ve vlastním pojetí však po Karlu Velikém pouze „obnovil“) Otto I. (císař od r. 962). Nicméně pozornost Svaté říše byla ještě dlouho upřena jinam (udržení nástupnictví, spor o investituru, křížové výpravy do Svaté země). Říše měla navíc do Prus značně daleko a jejím prvotním cílem bylo podmanění mezilezických polabských a pobaltských Slovanů. Bezprostředním sousedem i prvním soustavným dobyvatelem Prus zato bylo Polsko.

Vznik polského státu představuje unikum v evropském dějepise: až do poloviny X. stol. o něm není zmínky, jako by Evropa vůbec nic netušila (víme pouze o malých částech Slezska a Malopolska s Krakovem, protože až tam zasahovalo z východních Čech Bílé Charvátsko, které bylo ve vazalském vztahu k Velkomoravské říši), a tu se objevuje jako mocný a jednotný stát s hlavním městem Hnězdnem. Zakladatel dynastie, Piast, zůstává legendární postavou asi jako Přemysl Oráč, jeho potomek Měšek, první historicky doložený panovník Polska, si však r. 966 bere za ženu Doubravku, dceru českého knížete Boleslava (bratrovraha), významného a mocného panovníka té doby, z Čech (!) přijímá křesťanství a obě knížata, Měšek i Boleslav, současně žádají papeže, aby zřídil jim příslušná biskupství. Tímto krokem předešel Měšek případné násilné evangelizaci ze strany Německa. Od Německé říše sice Polsko ještě oddělovalo široké slovanské území mezi Odrou a Labem, nicméně německý postup k Odře byl v X. stol. již zcela zřejmý. Aby svou zemi i do budoucna zajistil před německým císařem, učinil Měšek před svou smrtí r. 992 jedinečný politický tah: celé Polsko od Štětína po Krakov daroval římskému papeži, jehož se tak stal přímým leníkem. Tím se Polsko zásadně lišilo od Čech, které své mezinárodní politické postavení budovaly jako součást, a to velmi prestižní součást Svaté říše.

Již na přelomu X. a XI. stol. dobývá Boleslav Chrabrý, syn prvního známého polského vladaře Měška, ústí Visly, a zmocniv se pruského města Gedānius, učinil z něho polský přístav Gdaňsk.²² Po počátečním rozmachu se polský stát sice rozpadl na znesvářená dílčí vévodství (1138-1320), nicméně polské výboje proti pruským Baltům neustávaly ani ve stol. XII a XIII. Pouze přitom přešla iniciativa z polského krále na mazovského vévodu.

Na baltské území začíná v XI. stol. pronikat též Kyjevská Rus, leč její výboje směřují proti Litevcům a Jotvingům, k Prusům nedosáhnou. Jaroslav Moudrý staví kolem roku 1040 na tehdejší Černé Rusi (dnes v Bělorusku) *Novogrudok* (lit. *Naugardukas*) coby základnu další expance na baltská území. K té však již nedošlo. Po XIII. stol. se poměry obrátí a Litevci naopak obsazují rozsáhlá území zbylá po Kyjevské Rusi, která v důsledku mongolských nájездů zanikla (odtud i svébytný vývoj dnešního Běloruska a Ukrajiny, kdysi částí Litevského velkoknížectví).

²² Boleslav Chrabrý pak ale svou pozornost obrátil k jihu, chtěje k polskému státu připojit český, a nakonec k východu, kde se pokoušel dobýt Kyjev. Ve své snaze vytvořit mocný slovanský stát se dokonce krátce před smrtí r. 1025 sám korunoval na krále.

Až do první třetiny XIII. stol. patřily Prusy takřka výlučně do sféry polského vlivu. Říšský císař a římský papež se v baltském prostoru angažovali jinde, na území dnešního Lotyšska a části Estonska, v kraji tehdy zvaném Livonsko. Roku 1201 zakládá Adalbert, 3. livonský biskup, Rīgu, východisko německé kolonizace, a na její ochranu ustanovuje r. 1202 Bratrstvo vojáků Kristových (*Fratres militiae Christi*) zvané mečovní rytíři. Ti začínají dobývat kraj, kde se stýkaly kmeny baltské a ugrofinské. Po livonském vzoru byla zahájena i konečná christianizace Prus. R. 1216 zřizuje papež pruské biskupství (od r. 1219 podřízené přímo Svatému stolci) a pruského biskupa Kristiána pověřuje organizováním křížových výprav. Jemu na pomoc povolává r. 1226 mazovský vévoda Konrád německý rytířský špitální řád Panny Marie (*Fratres hospitalis sanctae Mariae Theutonicorum*), mocný a bohatý řád křížových rytířů, kteří přišli z Palestiny a hledali, kde by si v Evropě založili vlastní stát. Po dlouhých jednáních, při nichž si dal řád od papeže i císaře potvrdit, že území dobytá na pruských Baltech budou jeho (to nebyl záměr ani biskupa Kristiána ani vévody Konráda), přišli němečtí rytíři do Prus teprve r. 1230. Podrobit si je jim trvalo až do konce XIII. století...

Rozepsal jsem se o historických podrobnostech, aby bylo vidět, z jakých rozporů se pruská státnost rodila.

- Byl zde rytířský řád toužící po území, kde by vytvořil stát sám pro sebe, a byl zde stát usilující prostřednictvím onoho řádu ovládnout území, které pokládal za své. Jak stát, tak řád přitom byly vazaly papeže a od něho odvozovaly oprávněnost svých nároků. Jakmile se Polsko ve XIV. stol. konsolidovalo, byl pro ně střet s křížáky nevyhnutelný. To vyvrcholilo zdrcující vojenskou porážkou křížáků u Grunwaldu r. 1410 a následnou politickou porážkou křížáků na Kostnickém koncilu v letech 1415-1418.
- Byl zde řád vybavený pravomocemi knížat Svaté říše římské, ale jeho území nebylo součástí říše. Odtud snaha řádu propojit se s říšskými knížectvími. To vyvrcholilo v XV. stol. uzavřením mocenského trojúhelníku řádové Prusy - Braniborská marka - rod Hohenzollernů, trojúhelníku, který posléze v XIX. stol. stvořil moderní Německo.
- Byl zde řád vědomý si vlastní moci a byli zde biskupové, kterým měl řád sloužit. Jak řád, tak biskupové byli podřízeni přímo papeži. Je jasné, že za takových podmínek muselo jejich společné evangelizační poslání značně trpět a že trpěla i správa země. To vyvrcholilo povstáním pruských měst a pruských biskupů proti řádu v l. 1454-1466, v jehož důsledku přešla jedna část Prus přímo pod polskou korunu jako tzv. *Prusy Královské* a druhá byla řádu propůjčena coby polské léno, jež z velmistra činilo polského vévodu, odtud *Prusy Vévodské*.
- A do ničeho z toho neměli baltští Prusové (či lépe, pruští Baltové) co mluvit...

V takto vymezeném silovém poli dochází r. 1525 k zásadní změně: řádové území se proměňuje ve světské vévodství a přijímá za státní náboženství luteránství. Vévodské Prusy tím ztrácejí podporu papeže i císaře, zůstávajíce nicméně ve vazalství katolického polského krále. V podmínkách, kdy se nelze opřít o Německo, zmítané nábožensko-politickým rozkolem, hledá vévoda nového spojence, který by jeho Prusy posílil proti Polsku, a snaží se ho získat v Litvě, jež byla s Polskem úzce dynasticky spojena. Vévodské Prusy usilují, aby i Litevské velkoknížectví přešlo na protestantismus. Za tím účelem zve vévoda na své území litevské duchovní, kteří sympatizovali s Lutherovým učením, obdarovává je farními prebendami a pověřuje přípravou reformace: vydat v litevském jazyce katechismy, zpěvníky, kázání, Bibli. Další litevští vzdělanci byli pozváni učit na nově zřízenou královeckou universitu, do ústavu, jenž měl vychovávat pruské duchovní a utvářet pruské elity. XVI. stol. je zázračný

věk litevského písemnictví, přičemž produkce Vévodských Prus mnohonásobně převyšuje produkci velkoknížecké Litvy.²³

Základem královecké university bylo bohoslovecké *Studium particulare* (to již předpokládá přípravné, „artistické“ *studium generale*, z jakého se pak vyvinula filosofická fakulta), které vévoda Albrecht založil r. 1542. Prvním ředitelem a profesorem řečtiny a hebrejštiny byl z Vilniusu pozvaný Litevec Abrahám Kulvietis (* ≈ 1510 - †1545). Úplná universita s fakultami artistickou, bohosloveckou, právníkou a lékařskou byla ustanovena r. 1544 a děkanem její teologie se stal jiný z Vilniusu pozvaný (a v Krakově a Wittenbergu vystudovaný) Litevec, Stanislav Rapolionis (* ≈ 1500 - †1545). I po jejich smrti však po celé XVI. stol. hrají na královecké univerzitě významnou úlohu etničtí Litevci z velkoknížectví.

Je vcelku pochopitelné, že Prusové, kteří v Prusích neměli žádné politické postavení, neměli ani vlastní elity, musíme si však uvědomit, že ani Němci neměli v Prusích mnoho duchovních elit: žili tam němečtí rytíři, kteří se stávali zemany a barony, a pak jistě kupci a řemeslníci, zatímco duchovní správa byla svěřena biskupům, jejichž vztahy s řádem byly obecně špatné a trvale napjaté. Němečtí vzdělanci té doby byli příliš vytíženi náboženským vřením ve Svaté říši, než aby v dostatečném počtu přijížděli do Prus, takže nové Pruské vévodství se muselo obracet na sousedy, Litevce a Poláky. Jejich země, žijící od konce XIV. stol. v dynastickém svazku, své národní elity měly a ty právě v XVI. stol. nadšeně nasávaly evropský humanismus.²⁴

A co Prusové? Připomeňme, jak vévoda vybízí všechny své duchovní, aby vyhledávali nadané mladé Prusy. Prusové neměli elity, neměli vzdělance, kteří by rozezvučeli svůj jazyk v nových podmínkách k novým potřebám, a tento nedostatek jim byl osudný: zůstali němí. Pruské vévodství se rozhodlo evangelizovat je litevsky, jazykem, kterému celkem rozuměli, nebo německy, jazykem jejich pánů.

Dochované baltské jazykové památky XVI. stol. mají své - často velmi pohnuté - osudy, které hodně vypovídají o době, nemůžeme je zde však rozvádět. Upozorníme zato na jednu obecnou charakteristiku: pruské knihy (tedy ony tři tisky) se neobracejí na Prusy, aby si v nich četli, nýbrž na faráře, aby podle nich naučili Prusy odříkat základní formule; jsou to texty jakoby pro nesvéprávné děti. Žádný litevský tisk není takový. Všechny jsou naopak určeny svéprávnému a soudnému dospělému čtenáři. Obracejí se přímo na něho, předpokládají, že čte i že zpívá (podle not!), a případně ho vyzývají, aby četl a zpíval též svým dětem.

Doba reformace je k Prusům bezohledá. Doba barokní náhle s překvapením shledává, že jazyk, víra i obyčej Prusů zmizely. Učenci jako Matthäus Prätorius (*1631/1636 - †1707)

²³ Početní srovnání předvádí Arnoldas Piročkinas (1996).

²⁴ Polsko tehdy žilo vysloveným kultem Erasma Rotterdamského, který z druhé strany žil v Basileji do značné míry z polských peněz. V polské Toruni, městě založeném křižáky, působil Mikuláš Koperník (*1473 - †1543), jenž vystudoval za peníze svého strýce biskupa ve Varmii, součásti polských Královských Prus. Politickým Litevcem byl dr. František Skaryna (*1490[?] - †1551[?]), který v Praze a Vilniusu vydal tiskem svůj překlad Bible (s vlastními komentáři) do slovanské „ruténštiny“, oficiálního jazyka Litevského velkoknížectví. Jako kuriositu, ale též výmluvný doklad šíře polsko-litevského humanismu zmiňme latinskou 'Báseň o zubrovi: jak je velký, jak je divoký a jak se loví' *Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis* složenou r. 1523 v Římě pro papeže Lva X., vášnivého lovce. Autor se latinsky jmenuje Nicolaus Hussovianus (v litevské literatuře Mykalojus Hussovianus, v polské Mikołaj Hussowski), pocházel z litevské šlechty, byl knězem a sloužil v Římě polskému velvyslanci u Svatého stolce.

nebo Christoph Hartknoch (*1644 - †1687) se snaží sebrat, co ještě zbývá. Jde o první nezištný a nezaujatý pokus Prusům porozumět, leč tento pokus přichází příliš pozdě.

O Prusy se zajímal i Jan Ámos Komenský, jenž ze svého exilu strávil léta 1642-1648 v pruském Elbingu (tehdy pod švédskou vládou) a tam poznal První či Druhý pruský katechismus. V knize *Novissima linguarum methodus* (1648; kapitola III, část 18)²⁵ uvádí starou pruštinu jako příklad jazyka vymírajícího (ve stejném postavení je podle něho stará skotština a jiné staré jazyky Británie, vytlačené angličtinou). Komenského zájem o starou pruštinu a obecně o otázky vzestupu a zániku jazyků jistě svědčí o citlivosti tohoto universálního myslitele vůči záležitostem jazykovým, leč zároveň zapadá do širšího kontextu jazykové vnímavosti baroka. Připomeňme, že velký filosof a matematik Gottlieb Wilhelm Leibniz (*1646 - †1716) věnoval pozornost zanikání jazyka polabských Slovanů.

Stejná barokní doba dává v Prusku, nikoliv na Litvě vzniknout prvním soustavným popisným gramatikám a slovníkům litevštiny (Daniel Klein *1609 - †1666), otevírá zásadní diskuse o „jazykové politice“, totiž o standardizaci litevského jazyka (Nicolaus Mörlin *1641 - †1708), přináší první historické zkoumání litevštiny (Philipp Ruhig *1675 - †1749) i první litevský překlad ze světové beletrie (Johann Schulz *1684 - †1710). Z plodů této barokní doby se rodí i první - a hned evropsky velký - litevský básník Kristijonas Donelaitis (*1714 - †1780).

Dějiny státu Prusko vypovídají o baltských Prusích poměrně málo, zato jsou klíčové pro porozumění dějinám Litevců, ba i Poláků (což se dosud ne dostatečně připomíná). Nemůžeme zde tuto otázku rozebírat, omezíme se pouze na několik konstatování: litevština se v (nepolském) Prusku stala vedle němčiny druhým úředním jazykem (tento stav trval až do XVIII. stol.),²⁶ leč postavení litevsky hovořícího obyvatelstva se neustále zhoršovalo: v XVIII. a XIX. stol. bylo vystavováno čím dál rozsáhlejším diskriminačním opatřením, která směřovala k poněmčení (stejným tlakům byli vystaveni i v Prusku žijící Poláci). Přesto ani polské ani litevské etnikum v Prusku nezanklo, ba naopak zásadně přispělo k národnímu obrození polskému a litevskému.

Že pruský stát se v XIX. století stal sjednotitelem Německa, je všeobecně známo. Nicméně v Prusích stol. XVIII platilo, že Prusové rovná se Poláci, Litevci a Němci, takže pruská perspektiva nás vybízí sledovat všechna tři národní obrození zároveň. To je však tema již pro jiné pojednání.

²⁵ Valentin Kiparsky (1970) dokládá, že Hartknoch ve své *Dissertatio de lingua veterum Prussorum* (1679) reaguje právě na tuto pasáž z Komenského.

²⁶ Na Litvě litevština nikdy jako státní a úřední jazyk nesloužila, a to ani ve středověku za samostatného Litevského velkoknížectví (kdy státním jazykem byla „ruténština“, kterou si zde můžeme zjednodušeně představovat jako starou běloruštinu), ani v XVI.-XVIII. stol. za spojené polsko-litevské Republiky (kdy ruténštinu postupně vytlačila polština), ani pochopitelně za ruských carů (kdy po jistou dobu mluvit a psát litevsky - stejně jako bělorusky - bylo výslovně zakázáno). Státním a úředním jazykem se litevština na Litvě stala až r. 1918.

BIBLIOGRAFIE:

- Bakanienė, Danutė (pořadatelka). 1996. *Potsdamas ir Karaliaučiaus kraštas* 'Postupim a Královecký kraj'. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Bezenberger, Adalbert. 1882. *Litauische Forschungen*.
- Bezenberger, Adalbert. 1888. *Mitteilungen der litauischen litterarischen Gesellschaft* III:192.
- Greimas, Algirdas-Julien. 1979. *Apie dievus ir žmones* 'O božích a lidech'. Chicago.
- Greimas, Algirdas-Julien. 1985. *Des dieux et des hommes*. Paris: Presse universitaire de France.
- Hoskovec, Tomáš. 1999 & 2002. Sur la paradigmatization du verbe indo-européen. *Travaux du Cercle linguistique de Prague*, nouvelle série, volume 3 (1ère partie) & volume 4 (2e partie). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Manhardt, Wilhelm. 1931. *Letto-preussische Götterlehre*. Rīga.
- Mažiulis, Vytautas. 1966. *Prūsų kalbos paminklai* 'Pruské jazykové památky'. Vilnius: Mintis.
- Mažiulis, Vytautas. 1981. *Prūsų kalbos paminklai II* 'Pruské jazykové památky II'. Vilnius: Mokslas.
- Kiparsky, Valentin. 1970. *Altpreußische Miscellen. Donum Balticum. To Professor Christian S. Stang on the occasion of his seventieth birthday*, vydala Velta Rūke-Draviņa, 258-261. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Kluisis, Mikelis & Bonifacas Stundžia. 1995. *Pirmoji prūsų knyga* 'První pruská kniha'. Vilnius: Mokslas.
- Piročkinas, Arnoldas. 1996. Aplinkybės, lydėjusios lietuvišką knygą Mažiojoje Lietuvoje 'Okolnosti, které provázely litevskou knihu na Malé Litvě'. Bakanienė 1996: 134-143.
- Salys, Antanas. 1995. Sūduvių kalba 'Súduvský jazyk'. *Baltų kalbos, tautos bei kultys* 'Baltské jazyky, národy a jejich genese'. Vilnius: Baltos lankos (vybrané monografie z Litevské encyklopedie).
- Thomsen, Vilhelm. 1890. *Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog*. København.
- Торопов, Владимир & Олег Трубаčov. 1962. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 4:195-217. Vilnius.
- Trautmann, Reinhold. 1910. *Die altpreußischen Sprachdenkmäler. Einleitung, Texte, Grammatik, Wörterbuch*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Vėlius, Norbertas. 1995 & 1997. *Lietuvių mitologija I & II* 'Litevská mytologie I & II'. Vilnius: Mintis.
- Vėlius, Norbertas. 1996. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai I: Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos* 'Prameny baltského náboženství a mytologie I: Od nejstarších dob do konce XV. století'. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Zinkevičius, Zigmantas. 1984. *Lietuvių kalbos istorija I: Lietuvių kalbos kilmė* 'Dějiny litevského jazyka I: Původ litevštiny'. Vilnius: Mokslas.
- Žulkus, Vladas. 1995a. Kuršių žemės ir žmonės 'Kuršové, země a lidé'. *Lietuvninkų kraštas* 'Kraj Malé Litvy', sestavili Norbertas Vėlius *et alii*, 65-73. Kaunas: Litterae universitatis.
- Žulkus, Vladas. 1995b. Vakarų baltai gotu-gepidų migracijoje 'Západní Baltové za migrace Gótů-Gepidů', tamtéž 74-107.

RÉSUMÉ:

Peuple prussien - langue prussienne - pays prussien. La linguistique comparée voit traditionnellement dans la langue prussienne une conserve particulièrement archaïque de l'indo-européen primitif tel qu'il ne se manifeste plus ni dans le lituanien ni dans le letton, alors que de prétendus archaïsmes peuvent aussi bien résulter d'innovations très récentes. Pire encore, la chasse aux archaïsmes se fait sans réfléchir à la précarité des matériaux dont on dispose. La seule façon saine et rigoureuse de saisir la langue prussienne est de la définir comme LA langue des trois catéchismes et d'un seul vocabulaire du XVIe siècle (tant pis pour le Vocabulaire d'Elbing du XIVe!). Cette langue n'est pas forcément la langue d'une tribu balte, mais plutôt une *koïné* créée artificiellement en vue d'évangéliser le pays prussien converti au protestantisme. Comme il n'y avait pas d'élite prussienne autochtone, l'Etat de Prusse fit vite d'abandonner l'idée d'une *koïné* évangélisatrice prussienne pour la remplacer par une *koïné* évangélisatrice lituanienne. La rareté des monuments linguistiques prussiens a pour cause, avec toute vraisemblance, que d'autres textes ne furent jamais rédigés au lieu de ne pas s'être conservés. Rien ne nous autorise à conclure que les Baltes habitant la Prusse s'identifiaient eux-mêmes en tant que Prussiens. La «disparition» du peuple prussien en Prusse devrait être conçue plutôt comme une non-constitution de peuple prussien, les Baltes originaires de la Prusse étant devenus qui Allemands, qui Polonais, qui Lituanais.